Todor Kuljić

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM SZERKEZETE

(A szocialista társadalom szerkezetéről vallott felfogás evolúciója a JKSZ ideológiájában 1945—1975.)

BEVEZETŐ. E tanulmány tárgyát a fennálló jugoszláv közösség társadalmi szerkezetéről vallott felfogás azonosítása és elemzése képezi, azaz hogyan nyilvánult meg és miképp változott e felfogás a JKSZ-nek a II világháború utáni fő politikai okmányaiban.[1] A tanulmánynak e koncepcióban beállt változások bizonyos aspektusaira is rá kell világítania, amelyeket a jugoszláv társadalom fejlődése hozott magával. Bizonyos aspektusokat mondunk, mert nem részletezi a jelentkezésükkor fellelt minden egyes ideológiai álláspont (amelyben a társadalmi szerkezetről vallott mélyebb elméleti felfogás is megtalálható) és az időszerű politikai pillanat viszonyait, egyszerűen azért, mert az összes elméleti ellentmondás és következetlenség visszavezethető a megannyi elvszerűtlen, gyakorlatias, napipolitikai okokhoz, amelyeket lehetetlen teljes egészében felölelni. Természetesen, az elemzésben szüntelenül jelen van a törekvés, hogy a konkrét eszmei álláspontokat a maguk idejébe helyezzék. Éppen ezért a társadalmi felépítésről vallott felfogásban bekövetkezett változások megvilágításakor az ideológiának a lényeges belső történések és a nemzetközi munkásmozgalom legfontosabb eseményei kapcsolatára és magyarázatára korlátozódik. A JKSZ ideológiájának és ezeknek a történéseknek az összevetése olyan módszert eredményez, amelyet ideológiai-kritikai vizsgálódások esetében alkalmaznak, mert egy társadalmi osztály tudata, illetve pártjának ideológiája szembenéz a léttel, azaz a közvetlen történelmi gyakorlattal. Mert nem kell feledni, hogy az ideológiai programok és a benne foglaltak indokoltsága, még ha a legmagasabb fokon is állnak, megokolásuk természetéből adódóan, sohasem vetkőzheti le a pragmatikus funkcionálisságot és elmélkedést, mint az időszerű politikai pillanat felmérésének módszerét. Tekintettel arra, hogy a kutatás tárgyát a JKSZ 1945—1975 közötti időszak fő pártdokumentumai képezik,[2] illetve mivel ezek a történelmi folyamat még most is ható fokát jelzik, lehetetlen a jugoszláv munkásosztály ideológiáját teljes egészében olyképp vizsgálni, mint annak a történelmi totalitásnak egy pillanatát, amelyhez

önmaga is tartozik, pontosabban annak a történelmi folyamatnak a fokát, amelyben önmaga is részt vállal. E tudományos munkában felhozott, s a politika szférájában található igen ellentmondó, determináló viszonyokra utaló, felhozott értékelések, fejtegetések és feltételezések még nem támaszkodhatnak az időre és a szükséges történelmi távolságra, amely megkönnyíti az elmúlt események megértését. Eléggé megindokolt álláspontot kellett kialakítani az időben nagyon közeli eseményekről. Hasonlóképp ki kell emelni, hogy e dolgozatban az ideológia elemzése főleg az eszmei alkotásoknak a társadalmi viszonyokkal való kapcsolatba hozására szorítkozik, s jóval kevésbé tartalmaz ideológiai felfogások és a reá vonatkozó, tapasztalati tartalmú objektív felmérések közötti kritikai összehasonlítást. Mivel politikai párt ideológiájáról van szó, nem pedig tudományos igényű eleméletről, kézenfekvő, hogy a gnoszeológiai módszerrel végzett kutatások alapján kapott minőségi értékeléseknek meilékes jelentősége van.

1. szakasz (1946—1952)

Általános politikai állapot. — A második világháború vége és a fasizmus letörése merőben új világtörténelmi helyzetet teremtett a társadalmi valóságállapotokban. Már a háború befejezése előtt egyre világosabban kifejezésre jutottak és kiéleződtek a Hitler-ellenes koalíció nagyhatalmai közötti ellentétek. A háborút követően pedig szakadék jött létre a szövetségesek között, amelyet ideiglenesen áthidaltak a tengelyhatalmak elleni közös hadviselés miatt. A másik oldalról nézve a szocializmus erősödése a háború folyamán, s állami konstituálódása Kelet- és Dél-Európa számos országában arra késztetett, hogy újszerűen közelítsem meg a szocialista államok közötti viszony és sokoldalú együttműködés összehangolásának kérdését. E sarkalatos kérdés, amely 1945-ig csupán a marxista elméletben létezett, a legsürgősebb megoldást követelte a közvetlen politikai gyakorlattól. E megoldástól függött a szocializmusnak, mint világmozgalomnak jövőbeli alakulása és sorsa. Hasonlóképp, az új világtörténelmi, de mindenekelőtt a szocializmus belső-európai helyzete, alapjaiban megingatta a forradalom dogmatikus sémáit, amelyek annak idején a Komintern programelveiben döntően jelen voltak, és affirmálta a szocializmusért vívott harc különféle útjainak anatemizált keresését. A felsorolt viszonyok között folytatódott, az ország felszabadulását követően, a jugoszláv forradalom is. A háborúból Jugoszlávia szervezett államként került ki, a proletárdiktatúra valamennyi alapvető jegyeivel, s már 1945 végén a Népfront elsöprő győzelmet aratott a választásokon, s az új képviselőház kikiáltotta a köztársaságot. Az országban levő állapotok súlyosak, összetettek és ellentmondásokkal terheltek voltak. A fiatal hatalomnak sürgősen normalizálnia kellett a háború-pusztította ország életét, megszilárdítania az új társadalmi viszonyok szocialista alapjait, és

fel kellett készülni azokra a gazdasági és társadalmi folyamatokra, amelyek kiemelnék az országot az elmaradottságból.

A jugoszláv marxista elmélet kettészakadt a saját forradalmi gyakorlata, amely valójában Sztálin-ellenes folyamat volt, és a sztálinizmus, mintegy olyan probléma, amely nemcsak, hogy nem volt legyűrve, de nem is vetette meg a lábát, között. Közvetlenül a háborút követő 1945—1948. időszakban még nem ér el a forradalom véghezvivőinek teljes tudatáig, úgyhogy az etatista szocializmus számos formáját behelyettesítik a mi viszonyainkba. Ez szinte elkerülhetetlen folyamat volt. A jugoszláv marxizmusnak csak egy valós történelmi szocialista példaképe volt — a Szovjetunió tapasztalata. Egy másik koncepció egyszerűen nem létezett. Sztálin mítosza dominált a kommunista világmozgalom fölött, a monolitizmusnak és a szótlan engedelmességnek e végtelenül hajlamos varázsa, a proletár nemzetköziség merev értelmezése, melynek lényegét az a hiedelem képezte, hogy minden eltérés az egyben árulás és olyan szakadás, amely az osztályellenség, az imperializmus kezére játszik, hogy széttörje a „szocialista tömböt".

A jugoszláv marxistákat is gúzsba kötötte Sztálin tekintélye. Abban az időszakban még mindig önzetlenül elismerték „a szocializmus első államának" és „a nemzetközi proletariátus élcsapatának" nagy autoritását. Kitartóan ápolták a dogmát, hogy a továbbiakban a szocializmus legkézenfekvőbb és egyetlen lehetséges távlata a Szovjetunióval való szövetségben rejlik. A szovjet hatások a legerősebbek voltak az állami szervezetekben, a párt szerepéről alkotott felfogás, a tudomány és a kultúra iránti viszonyulás terén. A centralizmus és etatizmus szigorú elemei szüntelen rátukmálták magukat fejlődésünk ütemére, amely kényszerű nehézségeket és deformációkat okozott, amelyekkel szemben egyébként az addigi demokratikus haladás állandóan ellenszegült.[3] Ilyenformán az első jugoszláv Alkotmány, amely igaz a proletár diktatúra hajnalán és közvetlenül a fegyveres forradalom és a népfelszabadító háború után született meg, és amely valójában törvényesítette a forradalom vívmányait, formális jogi alapot adott egy erős centralizmusnak, megerősítvén ezáltal a hatalom végrehajtó szerveinek szerepét, s a hatalomgyakorlás révén még törvényhozási hatalommal is felruházta „törvényerejű rendeletek" képében.

Predrag Vranicki állítja, hogy a fegyveres forradalmat követő első napok kezdeti centralizmusa óhatatlan volt a hazai burzsoázia ellenállása miatt, míg Branko Petranović hozzáfűzi, hogy a JKP, ámbár a bürokratizmus bírálója, akkor még nem fogta fel a demokratikus centralizmus elkorcsosodásának veszélyét ellentétébe — a bürokratikus centralizmusba. Azonban minden bizonnyal a burzsoázia ellenállását erélyesen meg kellett törni, s egy erős központosított akkumulációval és alapokkal biztosítani az ország gazdasági újjáépítését célzó hatalmas beruházásokat. Végezetül, az új osztályhatalomnak az egyik legfontosabb teendője az volt, hogy létrehozza az összes állami szervezetet és az ennek megfelelő igaz-

gatási szerveket. A proletárdiktatúra e „negatív" társadalmi feltételek pozitív kereteiben létrejött koncepciója is hangsúlyozott etatista előjeleket kap. A kérdés, vajon a felhozott koncepció, s az alapjában véve megfelelő társadalmi tudat a háborút követő pillanatban az európai munkásmozgalom lehető legmagasabb szintű tudata volt-e? E kérdésre válaszolni jóval nehezebb feladat. Egyetérthetünk Petranovićtyal, hogy a feltételeknek és az útválasztásnak az önnön elemzése lehetséges a dogma hatalombitorlása esetében is, amely logikusan tekintve, kizárja annak lehetőségét, hogy a JKP önállósulását kontinuitásában vizsgáljuk, hogy ez a folyamat lényegében determinálja a minőségileg új szubjektív tényezőt, a forradalmi mozgalom erőinek növekedését és az antiszektás politikai irányvételt.

A jelzett fő politikai folyamatokban a JKP igen élénk politikai aktivitást fejtett ki. Ideológiájának megvilágításakor talán felesleges is a megállapítás, hogy a társadalmi viszonyok és a munkásosztály szervezetei tudata közötti szoros egybefonódás szolgál kiindulópontként. Bizonyos, hogy ez a kapcsolat más-más időszakban kevésbé, vagy hatványozottabb formában jut kifejezésre. Néha szemmel látható, illetve az osztályöntudat közvetlen, a társadalmi történésekre vonatkozó nyílt ellenhatást jelent, néha meg az elképzelés és a valóság közötti kapcsolatot sokkal nehezebb felfedni, az ideológiai ködösítés különféle eszközei következtében, amelyek esetenként változhatnak a céltól függően, amelyet adott pillanatban el akarnak érni. Közvetlenül a háború utáni szakaszban az említett kapcsolatot sokkal könnyebb észrevenni, mint a későbbi, társadalmunk fejlődésének egy aránylag szilárdabb és békésebb szakaszában. Ez a szakasz a forradalom kezdete utáni föllendülés és lelkesedés korszaka volt, amikor valamennyi angazsált egyén gondolatmenete a folyó ideológia jelmondataival volt teletüzdelve. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e szakasznak a vizsgálatakor az ideológiai-kritikai módszer fölösleges. Szükség van rá mindig, a JKP fő dokumentumaiban található, a társadalmi struktúrákban bekövetkezett változások felfedésében és magyarázatában, mert a jugoszláv marxista elmélet sem mentes a téves történelmi felmérésektől, hibáktól, tévedésektől és az eredendő értelemben vett „hazug öntudat" ideológiájától. S még egy okból kifolyólag, amely különlegesebb történelmi természetű, nem lehet megmaradni a társadalmi szerkezetről vallott felfogás változásainak egyszerű, leíró ábrázolásánál. Ugyanis, az 1948 utáni szakaszban a jugoszláv szocializmus ideológiája, ahogy megmutatkozott a JKSZ fő pártdokumentumaiban, és e teória alapján végzett politikai gyakorlat — a Szovjetuniónak a szocializmusról vallott etatista koncepciójával történt összetűzés gyömölcsei és ennek a felfogásnak az antitéziseként fejlődtek. Ilyenformán a külvonatkozásbeli leszámolás a bürokrata monopolizmussal kiélezte a bürokratizmus belső elemeivel való radikálisabb leszámolás szükségességét és, bár a jugoszláv forradalom állandóan ellenállt a bürokratikus kinövéseknek — a bürokratikus elferdülésekből adódó veszély lényege csak a Sztálinnal történt

összetűzés és ellenállás után vált teljesen világossá. Éppen ezért, a JKP politikai és elméleti koncepciójában beállt változások magyarázatakor elsődleges kontekstust kap az 1948. évi történelmi „NEM", mint a szocializmusba vezető új útkeresés antitézise.

Az általános társadalmi viszonyok fogalmainak jelentése és a társadalmi szerkezet általános fogalmai — Foglaljuk össze a JKP ötödik kongresszusával bezárólag a párt dokumentumaiban található, s a társadalmi szerkezetre vonatkozó felfogások néhány lényeges jellemvonását.[4]

1. Az államosítás, illetve a burzsoáziának a hatalomtól való megfosztása és az ipari termelés kulcseszközei társadalmasításának folyamata sikeresen véget ért. Az említett intézkedésekkel *állami tulajdon* jött létre, melynek feladata a gyorsabb iparosodás lehetővé tétele volt. *Az állami tulajdon* új formáját leginkább *„társadalmi tulajdonnak"* nevezték, majd követte a *„szocialista szektor"*, *„néptulajdon"*, *„általános népi tulajdon"* és hasonló kifejezések. Az *„államosítás"* folyamatát „szintén *„társadalmasításnak"*, és még *„magántulajdon megtartásnak"*, *„expropriációnak"* stb. mondták.

2. Ami a társadalmi szerkezeteket illeti ebben az időszakban elterebélyesedett az az ismert szovjet séma, mely szerint a szocializmusban két baráti osztály létezik — a munkásság és a parasztság, és a meghatározatlan értelmiség, amelybe minden további felosztás nélkül odatartozik az összes fennmaradó társadalmi csoportosulás nagy többsége. Valójában, igen széleskörűen támaszkodott a hivatalos szovjet elméletre. A hivatalos szovjet és a saját okmányaik párhuzamos elemzése könnyűszerrel bebizonyítaná ezeknek az alapsémáknak a számos részleteiben is azonos voltát. Később láthatjuk, hogy ezt az elképzelést feladtuk, főleg a differenciálás révén.

Ennek az időszaknak a társadalmi szerkezete vizsgálatakor szembetűnő *a bürokratizmus figyelmen kívül hagyása.* Ritkán említik, s akkor is csak mellékesen. Közvetlenül a háború után szinte nem is hallani róla, később meg, beleértve az V. kongresszus okmányait is, szintén csak mellékes jelenség. Imitt-amott, a globális állami terv kapcsán hallani ugyan a bürokratikus centralizmus tendencióiról, de a bürokráciát külön rétegként nem említik.

3. Az *„osztályharc"* fogalma a forradalmat követő kezdeti szakaszban egyáltalán nem vesztett időszerűségéből. Gyakran használták valamennyi olyan társadalmi összeütközés megjelölésére, amely jellemző volt a burzsoáziával való leszámolásra, közvetlenül a háború utáni szakaszban. Hasonlóképp használatos volt a falun történt összecsapások megjelölésére, míg az „osztályharc" kifejezés kevésbé kap nyomatékot az apróburzsoá elemekhez, a kereskedőkhöz és általában a középréteghez való viszonyulásban.

Az *„osztályharc"* fogalma kiegészítője volt a *„nép egysége"* fogalomnak, illetve annak előfeltétele volt. Ugyanis, meglehetősen hivalkodva és gyakorta jelentek meg fogalmak, mint amilyenek a *„városok és falvak*

dolgozó népe", a „*dolgozó nép egysége*", a „*dolgozó tömegek egysége*" — amelyeknek lényege, mint ahogy azt szinte minden alkalommal hangsúlyozták, valamennyi tevékeny rétegnek: a „*munkásosztálynak*" a „*dolgozó parasztságnak*", a „*szorgos értelmiségnek*" és a többi „*dolgozó és haladó elemnek*" az osztályszövetsége volt. A dolgozó népnek ez az egysége a Népfrontban találta meg szervezési formáját.

4. Az imént említett osztályszövetségen, a dolgozó nép egységének megtestesítésén kívül maradt a „kapitalista szektor", amelynek létezését még elismerték. Külön kiemelték létezését a mezőgazdaságban, s ugyanakkor, némileg igazolták a falusi magánkapitalista-tulajdon iránti csak részben toleráns politikát.

Azonban a JKP V. és VI. kongresszusa közötti szakaszra (1948—1952), amely időben csekély, de tartalmilag viszonylag gazdag,[5] jellemző a következő:

1. Ebben az időszakban a társadalmi szerkezetet alkotó alapelemekkel való bánásmódban, előtérbe kerül a bürokrácia radikálisabb kritikájának szükségessége. Továbbra is kiemelt hangsúlyt kap a társadalmi fejlődésben elengedhetetlen osztályharc, azzal, hogy az osztályharc elé többé nem általában a burzsoázia, hanem ennek *államkapitalista-bürokratikus tendenciói* felé irányul, amelynek lényegét igen széles értelemben terjesztették ki. Ebben az időben a *bürokrácia* fogalma volt igen-igen javallott és gyakori kifejezés, amely fokozatosan kiszorította és felváltotta az eddigi elsőszámú osztályellenség — a burzsoázia fogalmát. Ezek a fogalmak jobbára kiegyenlítődtek, bár állítható, hogy a bürokrácia ebben az időszakban szélesebb értelmet nyert a burzsoázia fogalmánál.

A főbb politikai beszámolókban és jelentésekben, a hivatalos kongreszszusi határozatokban, akárcsak a kulcsfontosságú pártelméleti írásokban, a bürokrácia fogalma nagyon különböző tartalmat és terjedelmet kapott: a felfogástól, hogy a kapitalizmus csökevénye, azon a véleményen át, hogy az az átmeneti időszak szükségszerű jelensége, egészen azoknak a csoportoknak a megjelöléséig, amelyeknek még csak a legkisebb társadalmi befolyásuk is lehet a bürokráciával egyetemben. A hivatalos álláspontokban szintén jelen volt a célzatosság, hogy az értelmiséget a bürokrácia általános fogalma alá szorítsák, ami sokban kifejezésre juttatta a proletárdiktatúráról és a forradalom primordiális munkás-paraszt osztályjellegéről tanult, marxi tételek betű szerinti alkalmazását. Az ebből az időszakból származó pártdokumentumokból kitűnő, egyik fő társadalmi ellentmondást a következőképp lehetne képletesen bemutatni, felosztani:

fizikai munka	szellemi munka
a közvetlen termelők	osztályingatag értelmiség
munkás-paraszt szövetsége	és burzsoázia
társadalmi önigazgatás	központosított állam
szocialista demokrácia	bürokrácia

Ez az önigazgatás kezdetét jelzi, amikor a szocialista közvetlen demokráciáról vallott új eszmék még nem váltak ki eléggé az eladdig le nem gyűrt dogmatikus és bizalmatlan sztálinista tudatból.

2. A felhozott globális folyamattal szoros összefüggésben kell külön kiemelni a JKP állásfoglalását a Szovjetunió iránt, amely közvetve megnyilvánul a szocializmusba vezet út néhány fontosabb kérdésében. Miről is van szó? Míg a JKP V. kongresszusa a Szovjetunióval való összetűzés ellenére, határozataiban és jelentéseiben jobbára megmaradt továbbra is a sztálini politika jóváhagyásának ortodox vonalán, magát az összetűzést pedig félreértésként magyarázta, addig már 1949-től elkezdődött a szovjet szocialista gyakorlat alapos felmérése, bírálata és nyílt megkérdőjelezése. A sztálinizmussal szemben tanúsított határozott ellenállás annak a tézisnek a kritikájára összpontosult, mely az állam szükségszerű, elkerülhetetlen erősítését látja a szocializmusban. Ennek az ellenállásnak a hevessége eredményezte a Szovjetunió társadalmi jellegének másfajta értékelését. Ez a bírálat odáig ment, hogy az 1952. év kongresszusi határozataiban a Szovjetuniót úgy ítélte el, mint „új agresszív imperialista hatalmat", a kongresszus által jóváhagyott beszámolókban és vitában pedig kérdésessé teszi magát a szovjet rendszer szocialista jellegét is és kiegyenlíti a nyugati kapitalizmussal. A JKP vezető teoretikusainak az 50-es években írt, sztálinizmust bíráló munkái megközelítették azokat a bizonyos, az államkapitalizmus bürokrata totalitarizmusáról szóló elméleteket. Később majd kitűnik, hogy a JKP-nek ezen eszmei-elméleti irányvételének nem volt szélesebb „szisztematikus-revizionista pretenziója", azon kívül, hogy igazolja a közvetlen politikai gyakorlatban beállt pálfordulást. A bürokrácia elítélése (helyenként túlzottan is) közvetett ideológiai igazolása lett a társadalmi szervezkedés új, önigazgatási változatának, amely a bírált rendszer ellenideáljaként és ellenlábasaként posztulált.

3. A szocialista jugoszláv társadalom társadalmi szerkezete elméleti-eszmei sémájának alapváza ebben az időben jelentős változáson esett keresztül. Ugyanis, ámbár továbbra is emlegetik a háború utáni időszak elavult sémája társadalmi szerkezetének háromrétegű jegyeit (munkások, parasztok és értelmiségiek), 1950 után a *közvetlen termelő* fogalmának jelentkezése a karakterisztikus. Éppen csak megemlítendő, hogy ennek a fogalomnak a megjelenése közvetlen kapcsolatban áll a munkásönigazgatás bevezetésével. Jellemző, hogy a munkásság mellett magába foglalja a parasztságot is, miáltal a közvetlen termelők e közös társulata adott pillanatban szembehelyezkedett az összes többi, nem termelő társadalmi csoporttal, amelyeket többnyire, szintén összevetve, bürokráciának minősítettek.

A kizsákmányolás kifejezést gyakran e csoportok közötti viszony megjelölésére használták fel. Tehát, ez esetben észre lehet venni a rétegeződésből az osztálystruktúra felé való átmenet irányzatát. Mert, bár közvetlenül a háború utáni szakaszban is szó esett a burzsoázia maradványai elleni osztályharcról, a társadalom szerkezete alapjában megformálva a

három „baráti osztály" együttműködésére épül, amely a Népfront egységében nyerte el szervezési formáját.

Miután a munkások átvették a gyárakat, ez az egység leszűkül és elmozdul a „közvetlen termelők", a munkások és parasztok szintjére, akikről újfent úgy vélekednek, mint kipróbált kétkezi szövetségesekről, szembehelyezkedvén ezúttal azzal az osztályellenséggel, amelyik elmozdul az eléggé meghatározatlan bürokrácia nívójára. Az osztályszerkezetről alkotott felfogás mélyebb okozata abban az ideológiai-integratív természetű tényben rejlik, hogy a munkásságot és a parasztságot közvetlen termelőkké tömörítették, azaz, hogy minél következetesebben keresztülvihessék az antibürokratikus irányzatot, elméletileg szükség volt a munkások és parasztok integrálására a „közvetlen termelők" egységes bástyájába, a többi réteget pedig, szellemi munkát végzőkké, akiknek nagy részét felöleli a bürokrácia.

4. Végezetül, meg kell említeni a hivatalos politikai szótárt is, amelyben világosan kifejezésre jutott a demokratizációs és debürokratizációs folyamat. Már jeleztük, hogy ebben az időszakban a legtöbbet használt kifejezés a *bürokrácia* szó volt, és hogy részben tartalmilag is fedte, majd kiszorította a *burzsoázia* terminust. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a dokumentumokban kevésbé használták volna a kapitalizmus fogalmat. Ezeknek az állításoknak az alátámasztására szolgáljon a következő, a két kongresszus határozataiban található, jellemző alapkifejezések tömör áttekintése:

Terminus	V. kongresszus	VI. kongresszus
bürokrácia	4	7
dolgozó tömegek	10	1
burzsoázia és kapitalizmus	8	3
internacionalizmus és nemzetközi szolidaritás		
munkásosztály	3	—

Amikor az alapvető társadalmi viszonyok megjelöléséről van szó, a politikai kifejezés-jegyzék a reneszánszát éli. A *demokráciára* való egyre gyakoribb hivatkozás mellett új kifejezések jelennek meg: *„dolgozói önigazgatás"*, *„közvetlen termelők"*, *„a közvetlen termelők szabad asszociációi"*, *„közösség"* stb. Külön jelentőséggel bír az, hogy eme időszak pártdokumentumaiban a marxizmus klasszikusainak Sztálin által indexre helyezett eszméit, a *„kommunát"* kiemelik és ismét aktualizálják. Ugyanis, a *vállalatok, a kommunák és társadalmi közösség* — mint ahogy azt gyakran hangoztatják — az a három nívó (szint), amelyeken a közvetlen termelők a termelt javakkal rendelkeznek. Nem kisebb jelentőségű

az sem, hogy a VI. kongresszuson első ízben nyilvánosan kiálltak a nemzetközi kérdések megoldását célzó, tömbönkívüli politika és békés koegzisztencia elvei mellett.

II. szakasz (1952—1965)

Általános politikai helyzet. — A VI. kongresszust követő időben a nemzetközi helyzetben megmutatkoztak a feszültség enyhülésének első jelei. 1953 tavaszán meghalt Sztálin, az év júliusában pedig véget ért a koreai háború. A nagyhatalmak közötti, a feszültség enyhítésére és a hidegháború megszüntetésére irányuló tárgyalásokkal egyidőben gyengül a Jugoszláviára gyakorolt nyomás is. Addig Jugoszláviát a Varsói szerződés tagállamai teljes gazdasági zárlat alatt tartották, mígnem 1953 augusztusától megszűnt a Jugoszlávia-ellenes hajsza, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa és kormánya a Jugoszláviával való viszony normalizálásának politikáját jelentette be.

A Szovjetunióban megjelent az ún. *„hruscsevizmus"*, mintegy antitéziseként a sztálinista elnevezésnek. Lényeges ismertető jele belpolitikai síkon a sztálinizmus részbeni bírálata, külpolitikai vonatkozásban pedig a békés koegzisztencia hangsúlyozása, mint a kommunista mozgalom nemzetközi stratégiája. S ámbár a sztálinizmus bírálata igen körülhatárolt volt, mégsem vitatható a „személyi kultusz" bírálatának a jelentősége a Szovjetunióban és annak hatása a nemzetközi munkásmozgalomi viszonyokra. A Szovjetunió Kommunista Pártjának a nemzetközi munkásmozgalomban elfoglalt hegemon helyzete és a monolit viszonyok ugyan nem rombolódtak le túlságosan, a JKSZ az 1956. év folyamán új álláspontot kezdett kialakítani a Szovjetunió irányába.

Az országban az önigazgatás számos törvényes okiratban megkapta a jogi alapot. A társadalmi szerkezetben végbement változásokra nézve jelentőséggel bírt a földműveléssel foglalkozó lakosság számának gyors csökkenése, s a mezőgazdaság társadalmi szektorában a foglalkoztatottak számának növekedése, bár még léteztek magángazdaságok is, melyek idegen munkaerőt használtak ki. A növekedés ellenére a munkásosztály még mindig az ipari érlelődés folyamatában volt. A munkások nagy része, különösképpen a szakképzetlenek, faluról származtak, s a falusi származás és a korábbi társadalmi hovatartozás jelentős hatással voltak a munkásosztály politikai tudatára.

1958 áprilisában Ljubljanában megtartották a JKSZ VII. kongresszusát, amely a párt új programját és statútumát eredményezte, majd 1963 áprilisában a Szövetségi Képviselőház meghozta az új Alkotmányt, amely törvényesítette az 1953 óta a belföldi életben bekövetkezett változásokat és a további társadalmi fejlődést célzó meghatározott intézkedéseket. A felsorolt törvényváltozások, akárcsak általában a társadalmi struktúra változásai, újra feladták a „régi" kérdéseket a gazdaságelmé-

letnek. Ebben az időszakban már túlhaladottak voltak az értéktörvény tehetetlenségéről a szocializmusban, a tervről, mint a szocialista gazdaság egységes törvényéről, a piacról, mint a szocializmushoz méltatlan intézményről és a bővített újratermelés fölött álló állami, központi monopolról vallott nézetek. Most össze kellett kapcsolni és egybe kellett hangolni a tervgazdálkodást és a piacot a termelőeszközök fölötti társadalmi tulajdonviszonyokkal, s mindezt egyeztetni a társadalom egésze egyes részeinek központosított és decentralizált döntéseivel, hiszen ezeknek gazdaságpolitikájában nagyobb önállóságra volt szükségük. A szocializmus lényegének és létrejötte útkeresésének problémája élesen felvetődött az ötvenes évek új viszonyainak megvilágításában. E problémakörön belül ismét meg kellett oldani az állam és a párt, a parasztság és a szocialista demokrácia viszonyának kérdését úgy, hogy azok megfeleljenek az új társadalmi viszonyoknak. E kérdések körüli dilemmáknak és eredményeknek nagy a jelentőségük.

További változások a társadalmi szerkezet elemeinek és a társadalmi viszonyoknak a megítélésében. — A JKSZ VI. és VIII. kongresszusa között (1952—1964) számos változásra került sor a JKSZ ideológiájában. Érdemes hozzáfűzni, hogy a változások inkább a nyomatékra vonatkoztak, mintsem az alapálláspontra, mert mint azt az előzőkben láthattuk, a fordulat pillanata az ötvenes évek elején következett be, s hivatalosan a JKP VI. kongresszusán, 1952-ben közölték. Minden későbbi ideológiai okfejtés arra irányult, hogy többé-kevésbé meggyőzően rávilágítsanak e törés antietatista irányultságára. Milyenek is voltak ezek a változások?[6]

1. A lakosság struktúráját tevő alapcsoportosulások megítélésében jellemző erre a periódusra az a törekvés, hogy teljessé tegyék az ún. *„dolgozó népről vallott nézetet"*. Semmi sem tanúsíthatja ezt a törekvést jobban a politikai kifejezés-szótár vizsgálatánál. Ugyanis, a VI. és a VIII. kongresszus között három olyan kulcsterminus járta, amelyek evolúcióra utalnak a *„dolgozó népről vallott nézet"* felé: *munkásosztály, közvetlen termelők*, és *dolgozó nép* (vagy dolgozók). Nagy általánosságban véve bizonyos tendenciót vehetünk észre e kifejezések használati módozatai során.

a) A *munkásosztály* kifejezéssel főleg a világos politikai öntudattal rendelkező, a közvetlen termelők aktív forradalmi magvát illették.[7]

b) A *közvetlen termelők* terminussal jelölték meg az összes termelőt, tekintet nélkül arra, hogy rendelkeztek-e politikai öntudattal vagy sem. Ismét lehetne általánosságban állítani, hogy a „munkásosztály" és a „közvetlen termelők" terminusok közötti viszony körülbelül annak a viszonynak felel meg, amely az „osztály önmagáért" és az „osztály magának" között áll fenn. Természetes, ez csak akkor érvényes, ha ezeket a csoportokat elméleti osztálypolitikai szemszögből vizsgáljuk, nem pedig közvetlen tartalmi, empirikus síkról, mert a „közvetlen termelők" fogalma felöleli a parasztságot is.

c) A *„dolgozó nép"* (vagy dolgozók) kifejezés már a következő lépcsőfok volt az elméleti-ideológiai sémában. Ez a terminus tartalmi terjedelmében sokkal szélesebb volt az előbbinél. Magába foglalta mindazokat az egyéneket, akik valamilyen tevékenységet folytatnak, akár fizikait vagy szellemit, rendelkeznek-e politikai tudattal, osztályszervezetek-e vagy sem. Azonban a lakosság e legszélesebb csoportja sem volt ideológiailag „szintelen", mert esetükben is a legutóbbi instanciában igyekeztek érvényre juttatni ezek osztálypolitikai elkötelezettségét. Ilyenformán a JKSZ 1958. évi Programjában az áll, hogy a proletárdiktatúra osztálypolitikai lényege „hatalom", mely a munkásosztálynak mint vezető társadalmi erőnek a többi dolgozóval alkotott sajátságos szövetségén alapul". (276. oldal) Az ideológiai integrálódás tehát mindenkire vonatkozik, aki valamilyen tevékenységet folytat a társadalomban.[8]

d) Végül a legszélesebb terjedelmű fogalom a *„polgárok"*, amely átfogja az összlakosságot, függetlenül attól, hogy végeznek-e vagy sem, valamilyen tevékenységet. A pártdokumentumokban ugyan e kifejezésnek nincs demográfiai-statisztikai megjelölése, mégis elmondhatom, hogy valójában az ideológiailag élénken megrajzolt „dolgozó nép" szintelen hátteréül szolgál.

2. Milyen változások voltak az egyes társadalmi csoportosulások tekintetében?

a) A társadalom szerkezetének osztályjellegéről alkotott elemi ideológiai-elvi sémában az *értelmiség* többé nem különült el más társadalmi csoportosulásba. Hisz, továbbra is azon fáradozott, hogy beolvadjék a munkásosztályba. Mivel hogy szüntelen ragaszkodtak a fizikai és szellemi munka közötti ellentét eltüntetéséhez, erőltették a *„szellemi munkás"* kifejezés meghonosodását. A VIII. kongresszuson egyre gyakoribbá vált a *„kultúrmunkás"* terminus. Az értelmiség integrálódása természetesen nem sikerült egészen, mert az említett alapállás miatt továbbra is fenntartással, a régebbi keletű bizalmatlansággal és „az értelmiségnek a társadalomban betöltött rendkívüli szerepéről szóló frázis" bírálatával viseltettek iránta.

b) A JKSZ okmányaiban a társadalmi struktúra ellentmondásairól vallott felfogás sajátos módon nyilvánult meg a burzsoá maradványok létezésének elismerésekor. A *burzsoá maradványok* szintén igen tág megfogalmazásban szerepelnek, például: *„magántulajdoni viszonyok a mezőgazdaság és a kisipar területén"*, *„bürokratizmus"* *„kapitalista módszerek csökevényei a kereskedelemben"* stb. Ideológiai formalizmus észlelhető a bürokrácia fogalma közelebbi meghatározásának hiányában is. Ugyanis, amikor a bürokratizmusról esett szó, rendre elvonatkoztatott irányzatokat és ferdeségeket jelöltek meg, s nem nevezték meg közvetlen társadalmi hordozóikat. Ezzel kapcsolatban előfordult, hogy gyakran a társadalmi élősködés különféle formáit azonosították a kizsákmányolással.

c) Ami a parasztságot illeti ebben az időben egyre inkább affirmálódott a *„magántermelő"* fogalma. Magát a terminust kapcsolatba

lehet hozni a falupolitikában történt fordulattal. Megszűnt az erőszakos kollektivizáció, a paraszt sokkal szabadabban rendelkezett földjével. Ugyanakkor fontos szubjektummá vált a piacon. Azonban a föld társadalmasítására irányuló igyekezettel összhangban, továbbra is kitartottak a kooperáció és a szocialista nagygazdaságok korszerűsítése mellett.

3. A társadalom gazdasági struktúrájának legfontosabb jegye a globális társadalmi rendszer önigazgatási koncepciójából adódott. Döntő fontosságú eseményt jelentett a piac és az árufizetési viszonyok bevezetése a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközök viszonyaiba. A gazdasági rendszer új modellje a VI. és VII. kongresszus közötti időszakban teljesen kiszorította a régi etatista koncepciót. A két modell illusztrálására felsorolunk néhány, szerintünk számításba jövő gazdasági nem változatát:

Önigazgatási modell	Etatista modell
— a gazdasági viszonyok serkentő szerepe	— az állami felügyelet vezető szerepe
— mindenkinek munkája szerint	— egyenlősdi (uravnilovka)
— a hatalom decentralizálása és önigazgatás a vállalatokban	— az állami felügyelet és a bürokrácia erősítése
— kooperáció a magántulajdonnal a műszakilag fejlett szocialista javak alapján	— a föld általános társadalmasítása a földművesszövetkezetekkel
— önkéntesség	— kényszer

4. Az eddigi megállapításokat alátámasztandó, szükség mutatkozik a kongresszusi határozatokban leggyakrabban előforduló kifejezések vizsgálatára. A következő számadat-táblázatban foglaltak csak a kongreszszusok záródokumentumaira vonatkoznak. Ezeket vehetjük a legmagasabb pártösszejövetel — a kongresszus — anyaga eléggé megbízható tömörítésének és mérlegének. A rezolúciók szövegtartamban is kiegyenlítődnek:

A terminusok előfordulásának számai a VII. és VIII. kongresszus határozataiban:

Terminus	VII. kongr.	VIII. kongr.
1	2	3
bürokrácia	3	5
burzsoázia és kapitalizmus	—	1

1	2	3
dolgozó (vagy dolgozók)	10	32
munkásosztály	5	5
közvetlen (jelző)	1	24
dolgozói kollektíva	1	7
kommuna	10	2
polgárok	3	1
imperializmus	—	4
kolonializmus és neokolonializmus	2	4
nemzetközi munkás-mozgalom	1	8
aktív és békés koegzisztencia	2	3

Mindenesetre hiba lenne a politikai irányvételben történt változásokról csakis a főbb kifejezések elemzése alapján záradékot hozni. Azonban néhány megállapítást mégis tehetünk, tekintettel az egyes szakaszokban domináns kulcsfogalmak gyakoriságára. Ebben az időszakban meggyőzően a legtöbbet említett terminus a *dolgozó*, akivel szoros kapcsolatban van a VIII. kongresszuson szokatlanul sűrűn használt jelző, a *közvetlen*. Már szóltunk róla, hogy az ezt kiváltó okot „a dolgozó népről szóló elmélet" továbbfejlesztésében és a gazdasági viszonyok meg a piac liberalizációjának erőltetésében kell keresni. Röviden: a további gazdasági és politikai decentralizáció keretében arra fektették a főhangsúlyt, hogy *a dolgozó közvetlenül döntsön*. Mégis a VII. és a VIII. kongresszus között is van némi különbség. A VII. kongresszuson az ideológiai integrálódás vonala eképp nézett ki: közvetlen termelő — dolgozói közösség — kommuna — állam; a VIII. kongresszuson pedig: dolgozó — dolgozói közösség — kommuna — társadalmi közösség. Szintén érdemes megjegyezni, hogy a kommuna fogalom fokozatosan visszahúzódott a piac liberalizációjának erőteljes lendületvétele elől. De ezek inkább hangsúlyváltások, mintsem alapállás-eltolódások.

5. Végezetül a különböző társadalmi-gazdasági berendezésű országokkal való viszonyok problémájának megtárgyalásakor, magában a JKSZ ideológiájában tovább affirmálódott az a határozott álláspont, hogy az aktív és békés egymás mellett élés politikája révén lehetséges a mindent elpusztító háborús összecsapás elkerülése. Természetes, hogy a JKSZ ideológiájában fogant ilyen álláspont nem zárja ki a leigázott nép jogát a forradalomra. A rabságban élő nép forradalomra való joga par excellance történelmi jog, amelyet senki sem vehet el tőle.

III. szakasz (1965—1975)

Általános politikai helyzet. — A 60-as évek elején a fő politikai erők, akárcsak a társadalmi tudományok teoretikusai, felfejlesztették az antibürokratikus nézeteket, kidolgozták a munkásönigazgatás, mint a szocialista fejlődés alapja elveit, és megindokolták az állam elhalását, mint ugyanannak a folyamatnak a szellemképét. Azonban e felismerések ellenére a társadalom mind jobban válságba került. A bürokratikus-etatista viszonyok még mindig uralkodtak, amit igazolnak a társadalmi élet minden területén fellelhető egyre drasztikusab következmények.[9]

Az etatizmus vezérelt számos gazdasági baklövést, teremtett gazdasági nehézséget, ésszerűtlen eredményt, politikai gyárat, üzemet, inflációt stb. Az 1965. év jöttével bekövetkezett Jugoszláviában a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődésének törése. A gazdasági szférában olyan lényegbeli változásokat kezdeményeznek, amelyeknek meg kellett volna szüntetniük az adminisztratív korszak örökségeit és a gazdaságot egy szabadabb társadalmi-gazdasági viszonyok felé irányítaniuk abból a célból, hogy intenzívebb tevékenységre serkentse az árutermelés objektív gazdasági törvényszerűségeit, a társadalmi tulajdonban levő termelőeszközök és a munkásönigazgatás adta feltételek közepette. A válság persze nemcsak gazdasági természetű volt. Nemcsak a gazdasági reform vált kérdésessé, hanem a társadalmi viszonyok mélyebb reformja is. A gazdaság stagnálása, az elhelyezkedési nehézségek és az aránylag alacsony jövedelmek, kiváltották a munkaerő külföldre vándorlását. S amíg egy külföldön dolgozó jugoszláv munkás havi átlagkeresete az itthon dolgozó társa havi átlagkeresetének a három és félszeresét tette ki, addig az állami-politikai apparátus soraiban levő társadalmi kategóriák egyike-másika, szakemberek és szabadfoglalkozásúak, a munkáséhoz viszonyítva magas jövedelmet valósítottak meg. A különbségek aránya elérte az 1:6, sőt többet is.

Melyek voltak e szakasz fontosabb politikai történései? 1967 közepén komolyabb belső összetűzésre került sor az államapparátusban működő konzervatív-bürokrata felépítménnyel. Az állambiztonsági szervek ebben a periódusban olyan formákkal és illetékességgel ruházták fel magukat, amelyek kérdésessé tehették volna a társadalmi rendszer önigazgatású karakterisztikáját. Ezért a JKSZ KB plénumán, 1967 derekán, eltávolították ezeket az erőket, élükön A. Rankoviçtyal. 1968 júniusában kirobban a jugoszláv egyetemisták elégedetlensége. A júniusi események csupán külső megnyilatkozási jegyei voltak a latens feszültségnek és a társadalmi szerkezetben megmutatkozó szociális különbségeknek. Az egyetemisták nyomásának eredményeként a JKSZ KB ülésén meghozzák A KSZ legfontosabb feladataira vonatkozó irányelvek a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyok rendszerének fejlesztésében című dokumentumot. Ebben a pártokmányban megállapítást nyernek azok a komoly társadalmi ellentmondások, amelyek teljes erővel felszínre bukkantak a társadalmi-gazdasági reform véghezvitele során.

A társadalmi, de különösen a gazdasági fejlődés további deetatizációja a 60-as évek végén lehetővé tette a nemzetek közötti viszonyok áttekintését és azoknak a ferdeségeknek a megszüntetését, amelyek a centralista és etatista struktúrák szövődményei voltak. Azonban ezzel egyidőben felszínre kerültek, különösen Horvátországban, olyan erős nacionalista elképzelések és törekvések, amelyek az apróburzsoázia körében sok követőre leltek. A politikai leszámolásra az egyre erősödő nacionalista szándékkal 1971-ben került sor, amikoris élesen elítélték a nacionalizmus legagresszívabb változatát, a horvátországi „tömegmozgalmat".

Nemzetközi téren a hidegháborút követő enyhülésben úgy tűnt, hogy a tömbök közötti feszültség alábbhagyott. Azonban a 60-as évek végén az ideiglenes szélcsendet ismét válság váltotta fel. Az újabb összetűzések közül komolyabbak voltak: Az amerikai imperializmus újabb erőszakos katonai beavatkozása Vietnámban, az arab-izraeli háború felújulása 1967-ben, és a szovjet katonai intervenció Csehszlovákiában, 1968 augusztusában. Ez utóbbi esemény megmutatta a letűnt sztálinista hatalom még mindig jelenlevő hegemonista pretenzióit. Csehszlovákia megszállása egyben azt is jelezte, hogy a szocializmus még mindig képes sarkalatos történelmi melléfogásokra.

A hatvanas és hetvenes évek ellentmondásokkal rendkívül terhelt belés külpolitikai helyzete ellenére, a JKSZ ideológiája folytatódik és tovább fejlődik azon az elemi antietatista irányvonalon belül, amelyet még 1948-ban jelölt meg. Míg ebben az utolsó periódusban sem (1965—1975) tehetünk az alapvető ideológiai értékeléshez más előjelet.[10]

*

Ennek az időszaknak a pártdokumentumaiban szüntelen ragaszkodtak azoknak az akcióknak a véghezviteléhez, amelyek megszüntetnék az ún. állami tőkét valamennyi szinten, átalakítanák a társadalmi-politikai közösségek pénzalapjait az önigazgatású *társult munka* intézményébe, eltörölnék a bankokban fekvő ún. anonim tőkeeszközöket és visszajuttatnák azokat az önigazgatású társult munkának, s végül valamennyi eltulajdonított eszközt a termelők igazgatása alá helyeznének. E cél elérése érdekében központi helyet kapott a társult munka alapszervezeteinek megteremtése. (TMASZ)

A társadalmi szerkezetre vonatkozó valamiféle egységes meglátást ennek az időszaknak a pártdokumentumai nem tartalmaznak, s nem beszélhetünk meglehetősen kiegyenlítődött sémáról sem, mindenekelőtt azért, mert a hatvanas évek elejétől a társadalmi struktúrák alapsémái a pártokmányokban szabályszerűen kevésbé hangsúlyozott megfogalmazást nyernek, mint a korábbi években. A beszámolók, s külön a IX. és a X. kongresszus határozatai jóval terjedelmesebb, általánosítottabb és elvontabb dokumentumok, mint a korábbi kongresszusokéi, amelyekben sokkal világosabban rámutattak az osztályellenségre és általában a társadal-

mi sztratifikációra. A JKSZ-nek az 1958. évi Programjától számítva, egyetlenegy pártdokumentumban közel sem találjuk meg a JKSZ-nek olyan világosan és szabatosan megfogalmazott álláspontjait, amelyekben fellelhetők lennének a társadalmi szerkezet alapelemeire vonatkozó kifejezett s közölt felfogások. Az utóbbi pártokmányok elvontsága nem jelenti azonban, hogy az ebbe a dolgozatba foglalt vizsgálószögből nézve lehetetlen kifejteni valamilyen meglátást, s felfedezni bizonyos koncepciók közös jellemzőjét. Éppen ezért ebben az időszakban hamarább beszélhetnénk bizonyos közös tendenciókról az említett pártdokumentumokban (például a társadalmi sztratifikáció értelmezése), mint valamelyik korábbi sémáról. Hasonlóképp konstatálhatnánk, hogy a hetvenes évek kezdetén szinte teljes egészében kiszorult a háromasrétegű, elavult séma, amellyel egy korábbi időszakban jellemezték a szocializmus társadalmi szerkezetét. A munkásosztályról, a parasztságról és az értelmiségiekről vallott, közvetlenül a háború utáni felfogást (amelyek az ötvenes évek társadalmi szerkezete felosztását jelentették) felváltja, mint ahogy mondtuk is, az ún. „a dolgozó népről vallott felfogás". Ez a meglátás egy jelentéktelenül megváltozott formában végigvonult egészen a JKSZ X. kongresszusáig. Eképp volt lehetséges az, hogy a X. kongresszus menetében a legtöbbször ezeket a formákat említették: „a munkásosztály és az összes dolgozó", vagy „munkásosztály, dolgozók és a többi polgár". A parasztság fokozatosan beolvadt a dolgozó népbe (azzal, hogy megmaradt az „individuális földműves termelő" kifejezés), az értelmiségiek pedig még a hetvenes években teljesen integrálódtak a munkásosztályba. Bár a társadalmi ellentmondások, összetűzések és különbségek ezt nem cáfolták teljesen, mégis a különféle társadalmi csoportosulások integrálódásáról, vagy beolvasztásáról szóló ideológémák alaptendenciói a valós társadalmi surlódások gyakran nyílt osztályjellege figyelmen kívül hagyása az ideológiai semlegesítésre irányultak. Az egységes piacon többé már nem osztályok, vagy rétegek helyezkedtek szembe egymással, hanem egyesített termelők. A különbséget egyedül a hozzájuk ragasztott jelző jelentette. A terminológiai egységesítés lényege ez volt: közvetlen termelők, társult termelők, magántermelők. Egyáltalán, csakis a termelő fogalmának volt világos ideológiai megjelölése, az etatizmust erősen bíráló időszakot és a piac szerepének előtérbe helyezését követően, 1965-ben.

Záradék

A JKSZ fő politikai okmányai (1945—1975) elemzése alapján néhány megállapítást tehetünk:

1. A JKSZ ideológiai kulcsálláspontjainak a megformálásában történt fordulat 1948-ban következett be, amikor az etatista szocializmussal történt összecsapáskor elvetette a sztálinizmustól örökölt hazai dogmatikus elvek jó részét. Történelmi összefüggésben szemlélve e pillanat döntő té-

nyező volt az etatizmus ellenváltozatának — az önigazgatásnak a kialakításában. Az államilag megszilárdított szocialista rendszer általános feltételei között (a termelőeszközök feletti magántulajdon megszüntetése, a kommunista munkáspárt hatalma) kialakul az igazi, megfelelő változat, az államszocializmus helyett az önigazgatás, a bürokrácia helyett pedig a demokrácia. Az önigazgatás kiépítését nem lehetett elképzelni sem az elméletben sem a gyakorlatban, történelmi ellenpólusának, a bürokráciának az erős bírálata nélkül. E feladatvállalás szolgálatába állítással igazolható a piac is. Az antibürokratizmus alapvető előfeltétele az önigazgatásnak, az anarcho-szocializmusban csakúgy, mint az önigazgatású szocializmusban, Mihail Bakunjinnál is, meg Svetozar Markovićnál is, s akárcsak a JKSZ X. kongresszusának határozataiban. Másszóval élve: önigazgatás nem létezhet a bürokratizmus tapasztalata nélkül. Ez újabbi a másiknak a tagadása, de ugyanakkor abból is nőtte ki magát.

A JKSZ dokumentumaiban az ideológiai alapműszó az *antibürokratizmus*, s minden egyéb ellentézisű álláspont, illetve vitatott változat, csupán ideológiai kísérőként van jelen. Éppen ezért az „ideológiai" téren jelentkező elferdülések, mint például az anarcholiberalizmus, liberalizmus, nacionalizmus, unitarizmus és hasonlók, amelyeket a politikai előrehaladás eddigi pályáján többé-kevésbé sikerrel félretettek, bizonyos értelemben ideiglenes jelenségek voltak. A bürokrácia volt és maradt az egyetlen fő politikai ellenfél a JKSZ ideológiájában a negyvenes évektől napjainkig, s amikor csak a figyelem központjába kerültek az imént felsorolt elferdülések, levezetésükben kapcsolatba kerültek a bürokráciával, s a bürokrácia kinövéseként lettek megbélyegezve. Ezt az irányultságot és kontekstust lehetett alapnak venni a szocialista társadalom osztálystruktúrájáról vallott felfogás evolúciójára a JKSZ fő dokumentumainak elemzése során.

2. A pártdokumentumokban fellelhető, a társadalmi struktúrák értelmezését jelentő elemi koncepció a szocialista társadalom leegyszerűsített *háromréteg-jellegű modelljéből* indul ki a *tagoltabb forma* felé, egyrészt megpróbálva az új, a társadalmi és műszaki fejlődés következtében létrejött társadalom összetettségét kifejteni, másrészt ezzel egyidőben az újabban felbukkanó társadalmi surlódásokat ideológiailag semlegesíteni. Bizonyos időszakokban az ideológiai imprimatúra ez utóbbi összetevője, különböző mértékben hatott az előbbire. A kutatómunka során kevesebbet foglalkoztunk e jobbára ideológiai komponensek hatásának természetével, illetve kisebb figyelmet fordítottunk arra, hogy a vizsgált, a társadalmi szerkezetről alkotott felfogások mekkora mértékben jelentettek ködösítést, vagy netán oly értelmű forma-kínálatot, amely „az összetűzés nélküli társadalmat" ígérné.

Szükséges azonban hangsúlyoznunk, hogy a JKSZ ideológiájában a társadalmi struktúrákról vallott nézet 1945-től napjainkig haladóan semlegesült: a kizsákmányoló viszonyok, „burzsoá maradványok" még fellelhető létezéséről alkotott koncepciótól a dolgozó népről szóló teoriáig.

A társadalmi összetűzések a JKSZ ideológiájában fokozatosan „lezárultak" és semlegesültek. Mert amikor a dolgozó nép teóriája beszél is a társadalomban lejátszódó összetűzésekről, akkor feltételezi, hogy a dolgozók csoportosulásán belüli surlódásáról van szó, nem pedig a munkásosztály és a társadalomtól elidegenedett, vagy az osztállyal szembenálló részek összecsapásáról. Még a jugoszláv társadalom egyik leghevesebb válságos állapotában, 1968 júniusában, az ideológia nem válaszolhatott az osztályok létezésének elismerésével, vagy a dolgozó népről vallott elméletének lényeges megváltoztatásával, mert ezzel kétségbe vonta volna saját elsődleges, integráló szerepét. A pártideológiai kereteken kívül álló írók által kidolgozott, a dolgozó népről felállított elmélet mesterséges módon homogenizálja a differenciált társadalmi szerkezetet. A hatvanas évek végén, amikor a tudomány berkeiben első ízben teszik kérdésessé a dolgozó népről vallott elméletet, a JKSZ ideológiájában továbbra is sérthetetlen marad, leglábbis hivatalosan. Ez idő tájt kiegészül a társult munkáról szóló elképzeléssel, ami további új ideológiai életelemet jelentett számára.

3. A záradékban kísérlet történt arra, hogy valamennyi egymást megelőző szakasz tanulságát összevonva adassék a JKSZ ideológiájának közvetlen, az egyes szakaszok főbb politikai történéseire vonatkozó tartalma, s ily módon részbeni magyarázattal szolgáljon. Azonban a munkafeladat mindenekelőtt az osztálystruktúráról kialakított különféle felfogások azonosítására szorítkozott. Az ebbéli igyekezetben számos akadály merült fel. Mindenekelőtt a vizsgálódásnak — melynek csak összefoglalója ez a cikk — a kerete tette lehetetlenné a teljes észleleti nyilvántartás feltárását azaz, hogy az *összes* ideológiai forrás elemzés tárgya legyen, hisz csak a *fő* pártokmányokra kellett szorítkozni. Ezek az okmányok (kongresszusi határozatok, beszámolók, plénumzáradékok, törvénylevelek) még úgy is kiegészültek az ideológia vezető művelőinek munkáival. Előnyben részesültek azok a szerzők, akik konkrét eszmei-elméleti írásaikkal a legáttekinthetőbben magyarázták és értelmezték a hivatalos ideológia tartalmát (mindenekelőtt E. Kardelj szövegére gondolunk). Egy ilyen válogatás alapján azonosítódtak és kerültek górcső alá az ideológiai szótár bizonyos szabályai. Ezeknek egyike az, amely az ideológiai irányzatokba foglalt társadalmi struktúrák fogalmainál (pl. munkásosztály, bürokrácia, burzsoázia, középrétegek stb.) merült fel, mármint hogy ezek az elemi fogalmak nincsenek kellően megalapozva, s nem kimondottan egyjelentésűek. Ez a kétköz nemcsak az 1945—1975 közötti történelmi időszak egészére jellemző, fellelhető valamennyi pontos elhatárolású szakaszra is (például 1952—1965, vagy 1965—1975). A kutatómunkában ez objektív nehézséget jelentett, mert az említett bizonytalanság a folyó, igen gyakran ellentmondó történések eredménye, melyekre igyekeztek magyarázatot találni a dokumentumok. Ezt a nehézséget mennyiségileg próbáltuk áthidalni, mégpedig összeszámoltuk az országos kongresszusok határozataiban leggyakrabban használt kifejezéseket. Azonban

még e mutatószámok sem teljes értékű adatok, mindenekelőtt azért, mert a kongresszusi határozatok terjedelme is váltakozó (a IX. és a X. kongresszus határozataira vonatkozik ez, amelyek majdnem ötször bővebbek voltak az előzőeknél), s ennélfogva a terminusok gyakoriságának összevetése sem fest hű képet. Ezenkívül egy-egy fogalom, kifejezés sűrű használata nem eléggé megbízható jel magában az ideológiában beállt irányváltoztatásra. Ebből adódóan találni az elemzés záradékában néhány félig kimondott megállapítást, illetve a különbségekben a közös keresését, mely különbözőséget e kutatás nem mellőzte, ellenkezőleg, némileg a magyarázatát adta.

Fordította *Milenkovics Szvetiszláv*

Jegyzetek

[1] Ez a cikk azt a tudományos felmérést tömöríti, amely teljes egészében az *Ökonómia és ideológia* című gyűjteményben jelenik majd meg 1980 elején, a Belgrádi Bölcsészettudományi Egyetem Szociológiai Kutatóintézetének kiadásában. E gyűjteményben sajtó alá került az intézet azon munkatársainak néhány dolgozata is, akik részt vettek a „Politikai és jogi tényezők hatása a jugoszláv társadalom szerkezetében beállt változásokra" c. tudományos felmérésben.

[2] A fő politikai dokumentumok kifejezés alatt a következők értendők:

a) A JKSZ valamennyi háború utáni országos kongresszusain elfogadott határozatok és referátumok;

b) valamennyi jelentősebb pártplénumon hozott kiáltványok vagy hasonló elnevezésű okmányok;

c) minden olyan országos szintű pártösszejövetelnek a jelentősebb dokumentumai, amelyek a fennálló társadalmi viszonyokat elemezték;

d) vezető politikai munkásoknak a JKSZ sajtóorgánumában, a Kommunistában, vagy a JKSZ más sajtótermékében megjelent programszerű írásai;

e) a főbb törvényerejű okiratok (az alkotmányok és jelentősebb törvények).

[3] V. ö.: P. Vranicki: *A marxizmus története* (Historija marksizma) II. könyv, „Naprijed", (második kiadás) Zágráb 1971. 372. oldaltól tovább. Ezenkívül P. Vranicki: *Marxizmus és szocializmus* (Marksizam i socijalizam) Harmadik program (V. évf.) 1973. 2. szám 135—170 old., valamint B. Petranović: A JKP ellenállásának történelmi feltételezései 1948. (Istorijska pretpostavka otpora KPJ 1948.) Harmadik program (VIII. évf.) 1976., 2. szám, 331—340 old. és Isac Deutscher: Sztálin, „Globus", Zágráb, 1976.

[4] E periódus fő pártdokumentumai: A JKP V. kongresszusa — Jelentések és beszámolók, „Kultura" Beograd, 1948; a JKP V. kongresszusának határozatai, „Kultura" Beograd, 1948; A jugoszláv SZNK 1946. január 31-én meghozott Alkotmánya — a JSZNK Hivatalos Lapja kiadása, Beograd, 1951; Az agrárreformról és a letelepítésről szóló tör-

vény, Beograd, 1945; Jugoszlávia egységes szakszervezeteinek I. kongresszusa, „Rad" (megj. i. n.); Jugoszlávia Népfrontja — A feladatok, a program, a statútum, „Kultura" Beograd, 1945; valamint E. Kardelj és B. Kidrič ebben az időszakban írt munkái.

[5] A legfontosabb dokumentumok közül — amelyek ebben a periódusban láttak napvilágot — meg kell említeni a következőket: A kommunisták harca a szocialista demokráciáért, A JKP VI. kongresszusa, „Kultura", Beograd, 1952; A földművesszövetkezetekről szóló alaptörvény — A JSZNK Hivatalos Lapja kiadása, Beograd, 1949; valamint E. Kardelj, M. Pijade, B. Kidrič, M. Svabić, L. Geršković, J. Davičo és más politikai munkások írásai.

[6] Ennek az időszaknak a főbb dokumentumai a következők: A JKSZ VII. kongresszusa, „Kultura", Beograd, 1958; A Jugoszláv Kommunista Szövetség nyolcadik kongresszusa, „Komunist", Beograd, 1964; Alkotmánytörvény a JSZNK társadalmi és politikai berendezésének alapjairól, „Kultura", Beograd, 1953; A JSZNK Alkotmánya, „Savremena administracija", Beograd, 1964; és N. Popović, V. Vlahović, E. Kardelj, V. Bakarič és mások írásai ebből az időből.

[7] Természetes, még számtalan olyan példa van, amelyekben ez a terminus a lakosságot felölelő, még ennél is szélesebb csoportot jelez.

[8] Elegendő megemlíteni csak néhány kulcskifejezést az ideológiai szótárból annak dokumentálására, hogy milyen evolúció következett be ezen a területen: *munkaszervezet, dolgozók, a munka felszabadítása, mindenkinek munkája szerint, a munkára való jog, a munka szabad cseréje és mások.* Ezek és a hozzájuk hasonló kifejezések és terminusok széles körű használatban voltak, méghozzá problémamentes, pozitív értelemben. A „munkakifejezések" expanziójának mindenekelőtt azt kellett igazolnia, milyen az új gazdasági politika és hogy „magyarázattal" szolgáljon a fellelhető ellentmondásokra. Példának felhoznánk az 1963. évi Alkotmány 12. szakaszát, amelyben egy egész mondaton keresztül hétszer említik a *munkát:* „minden munkásembernek a munkaszervezetben, a munka szerinti elvekkel összhangban, olyan személyi jövedelem jár, amelyet munkájával, a munkaszervezet munkájával és a munkaszervezetnek mint egésznek a működése nyomán valósul meg". (A JSZNK Alkotmánya, Beograd, 1964. 12. szakasz 20. oldal). „A munka szerinti elosztás" elve új ideológiai térként és keretként jelentkezik, amellyel igazolni akarják a globális társadalmi rendszer orientációját a piac és a gazdasági törvényszerűségek irányába. Ezáltal ez az ideológiai közhely központi helyet foglalt el azokban az erőfeszítésekben, hogy szélesebb alapokra helyezzék a globális szocialista rendszer piacirányultságú antietatista koncepcióját.

[9] Ennek az időszaknak az általános politikai helyzetéről bővebben, többek között D. Bilandžić Harc Jugoszláviában az önigazgatású szocializmusért 1945—1969. A Horvát Munkásmozgalmi Intézet kiadása, Zágreb, 1969, valamint P. Vranicki A marxizmus története.

[10] A vizsgálat tárgyát képező, ebből az időszakból visszamaradt dokumentumok közül a következőket említenénk meg: A Jugoszláv Kommunista Szövetség kilencedik kongresszusa „Kultura" Beograd, 1969; A Jugoszláv Kommunista Szövetség tizedik kongresszusa, „Komunist", Beog-

rad, 1974; A XX—XLI alkotmányfüggelékek, alkotmányos törvény a rad, 1974; A XX—XLI alkotmányfüggelékek, alkományos törvény a XX—XLI alkományfüggelékek valóra váltására, „Savremena administracija", Beograd, 1971; A JSZSZK Alkotmánya; alkotmányos törvény az Alkotmány életbe léptetésére, „Savremena administracija", Beograd, 1974; A KSZ legfontosabb feladataira vonatkozó irányelvek a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyok rendszerének fejlesztésében. „Komunist", Beograd, (megj. én.), valamint E. Kardelj ebből az időből származó művei.
A belgrádi Marksistička misao c. folyóirat (1979) számából.